

Alakzat és hangulat a magyar igékben

Jelige: kecmereg

Tartalomjegyzék

BEVEZETÉS.....	3
1. VISZONYULÁS ÉS/VAGY JELENTÉSEGYSÉG – A HANGULAT KÓDOLÁSA A MAGYAR NYELVBEN	5
2. ALAKZAT ÉS JELENTÉSSZERKEZET	9
2.1. <i>A KUTATÁSRÓL</i>	11
3. A MAGYAR IGÉK JELLEGZETES ALAKZATAI.....	12
3.1. <i>„VONALSZERŰ” ALAKZATOK</i>	12
3.2. <i>TÖBB MOZZANATBÓL ÁLLÓ ALAKZATOK</i>	19
3.3. <i>PILLANATNYI MOZZANATBÓL ÁLLÓ ALAKZATOK</i>	22
3.4. <i>„KUSZA” ALAKZATOK.....</i>	23
3.5. <i>AZ ALAKZATOKRÓL MÉG EGYSZER.....</i>	24
ÖSSZEGZÉS.....	26
SZAKIRODALOMJEGYZÉK.....	28

Bevezetés

Közismert, hogy a magyar nyelvben tudunk hangulatot kódolni, kifejezni. De pontosan hogyan kell ezt érteni? Mi az, amit ebben a kontextusban hangulatnak nevezünk?

A legegyszerűbbnek tűnik úgy megközelíteni a problémát, hogy megnézzük azokat a kifejezéseket, amelyekben a *hangulat*, illetve a *hangulatos* szavak előfordulnak. Ezek elég sokat elárulnak arról, hogy mi is lehet az, aminek a megnevezésére használhatjuk ezt a szót. Egy pár jellegzetes példát láthatunk a következőkben: *jó hangulat*, *rossz hangulat*, *rózsás hangulat*, *szomorkás hangulat*, *nincs hangulatban*, *nincs hangulata valamihez*, *elrontja a hangulatot*, *(jó) hangulatot teremt*, *őszi hangulat*, *tavaszi hangulat*, *karneváli hangulat*, *a szavak hangulata*; *hangulatos ház*, *hangulatos kert*, *hangulatos este*, *hangulatos műsor*, *hangulatos ember*, *hangulat társaság* stb.

Hangulata elsősorban (és a leginkább megfogható módon) az embereknek, nekünk van. Viszont, ahogy a fentebbi példák is mutatják, mindenféle tárgyról, helyzetekről is beszélünk úgy, mintha saját hangulatuk lenne. Viszont nem véletlen, hogy azt a valamit, amit egy számunkra kellemes szoba, csendes őszi este vagy egy szép kert kelt bennünk, hangulatnak, illetve hangulatosnak nevezzük. Az, amit *hangulatnak* nevezünk – függetlenül attól, hogy emberekről, tárgyról vagy szavakról van szó –, valamilyen módon a benyomásokkal, érzésekkel kapcsolódik össze, a valamilyen észlelet által bennünk keltett hatás kifejezése. Lévéen azonban a beszéd a kifejezési közege mindezeknek a benyomásoknak, a szavak hangulatát ennél sokkal nehezebb megragadni. Szemléletes ebből a szempontból a *hangulatfestő* szó kifejezés, hiszen ez tulajdonképpen egy színesztetikus kép. Egyrészt érezhető belőle, hogy valami olyanról van itt szó, mint amikor meleg szobáról vagy hangulatos autóról beszélünk, másrészt pedig tükrözi azt is, hogy ez a festményhez hasonlóan fejezi azt ki, tehát nem ragadható meg közvetlenül, inkább csak valami benyomás, hatás, érzés, érzékeltetés.

Lévéen a szavak hangulata egy viszonylag keveset tanulmányozott téma, a dolgozatom első felében a használt fogalmakat magyarázom meg, és csak azután írom le a kérdéseket, amelyek a téma kapcsán felmerültek, illetve amelyeket megválaszolni igyekeztem. A dolgozat ez alapján két nagyobb részből áll: a fogalmak bevezetését követi

az adatok elemzése és az eredmények leírása. A tanulságokról és a felmerült lehetséges magyarázatokról folyamatosan számolok be, és a befejezésben összegzem őket.

1. Viszonyulás és/vagy jelentésegység – a hangulat kódolása a magyar nyelvben

Minden nyelvben lehet hangulatot kódolni. Hogyan lehet a magyarban?

Ennek megközelítéséhez első lépésként olvassuk el a következő mondatot úgy, hogy a *hú-* szótagnál a hanglejtés kicsit felfelé hajlik, majd utána rögtön le, és a végén a *-dat* szótagnál újra fel: *Elhúszom én a nótádat*. Ezzel a hanglejtésformával a mondat nem információt közöl (hogy ti. a beszélő húzza el valakinek a kedvenc nótáját), hanem az egyet nem értését jelzi. Ezzel a mondattal tehát a viszonyulását fejezi ki a beszélő, a kijelentése értékítéletet tartalmaz, és valamilyen hangulatot is közvetít. Ez a hangulat a beszélőnek a cselekvéshez, a tevékenységhez (illetve annak végzőjéhez), a helyzethez való viszonyulásával kapcsolódik össze, tehát szoros összefüggésben van ez a hangulat az érzelmeikkel, a személyes viszonyulással és az adott helyzettel. Ezt támasztja alá az is, hogy egy-egy történet elbeszélése közben gyakran ilyen vagy hasonló hangulatjelző kifejezési formákat találunk a legmegfelelőbbnek. Azok mintha valahogy *többet mondanának*. Ugyanakkor pedig, ha egy szakszöveget olvasunk, amelyben elkerülendők az ilyen megnyilatkozások, akkor (bár tudjuk, hogy annak ilyennek kell lennie a közérthetőség és a pontosság érdekében) száraznak, szikárnak, üresnek érezzük. Egy barátságtalan vagy kellemetlen helyzetet is fel lehet oldani azzal, hogy egy hangulatos szóval nevezem meg. Nem azt mondom, hogy *Pista, tudom, hogy elloptad a maradék aprómat*, hanem azt, hogy *Elzsebelted a maradék aprómat*. Ezzel közöltem is vele, amit akartam, de biztosítottam is róla, hogy nem lesz baj belőle, hiszen barátok vagyunk, és nem haragszom rá. Akárkinek ugyanis nem mondunk olyan szavakat, hogy *elzsebel*. SZILÁGYI N. Sándor (2013) írja, hogy „a nyelv nem állomány, hanem lehetőség”; sőt „nemcsak lehetőség, hanem elég nagyfokú szabadság is, amivel bárki élhet is a maga szokása, ízlése, kedve vagy akár pillanatnyi hangulata szerint” (8. o.). A hétköznapi beszélgetések nem lehetnek mentesek a beszélők pillanatnyi hangulatától, a helyzethez való viszonyulásától. A hanglejtést, a mondatformát, a szavakat úgy válogat(hat)juk össze, hogy az, ami bennünk van, a hallgató számára is egyértelmű legyen. Legalábbis általában a legnagyobb igyekezetünkkel ezen vagyunk. Látszik mindebből, hogy az, amit a beszédben hangulatként ragadhatunk meg, szorosan összefügg a beszélő hangulatával

és viszonyulásával, valamint, hogy a legtöbb esetben a hangulat nem választható el a viszonyulástól. Ebben az értelemben viszont tulajdonképpen minden egyes kifejezési formát, minden szót (az általános használatától eltérve) felhasználhatunk ilyen jellegű mondanivaló kifejezésére. Ezekben az esetekben a hangulatiság tulajdonképpen nem az egyes – vagy bizonyos – szavak jelentéséhez, hanem a használatukhoz tartozik hozzá, ahogy ezt a fenti mondat is példázza.

Egyes szavaink azonban a beszélői viszonyulástól függetlenül is mindig kifejeznek valamilyen egyedi hangulatot. Ezek (általában) a hagyományosan *hangulatfestőnek* tartott szavak.

A különbség szemléltetésére nézzük meg az alábbi mondatokat:

Tízkor másztam ki az ágyból.

Tízkor kecmeregtem ki a szobából.

A *mászik* ige általában nem fejez ki sajátos hangulatot, de a fenti mondatban látható, hogy a beszélő hozzárendelhet bizonyos hangulatot a saját lelkiállapota szerint, és a mondat valóban hordoz is valamilyen elégedetlenséget, mentegetőzést (annak ellenére, hogy ez a jelentésárnyalat nem általános ennek az igrének az esetében, például a szótárakban sem jelenik meg). A *kecmereg* ige esetében azonban a sajátos hangulatot nem a beszélő (szándéka) hozza létre, hanem állandó része a szó jelentésének, a kontextustól függetlenül érvényesül, tehát jelentésegységként kezelhető. A beszélő pedig emiatt a jelentésegység miatt (is) választ(hat)ja épp ezt a szót ahhoz, amit ki akar fejezni. A két eset természetesen sokszor összemosódik. Az *elkótyavetyél* ige például minősíthető hangulatfestőnek, de gyakran a beszélő neheztelését, egyet nem értését fejezi ki; ebben az utóbbi esetben lesz egy jellegzetes elítélő jelentésárnyalata, amelyhez egy kissé neheztelő, de játékos hangulat társul, és ez a viszonyulás-hangulat lényeges része lesz a mondat értelmének.

A hangulatfestést hagyományosan a hangutánzással kapcsolják össze. A magyar nyelv igéi között köztudottan sajátos csoportot alkot ez a két kategória. A hangalaki kifejező érték alapján szokták a nyelvtanok egymással kapcsolatba hozni őket, illetve azt is el szokták róluk mondani, hogy „kis számban fordulnak elő” a nyelvben. Ebben a dolgozatban a hangalaki kifejező értéket nem kezeljük ritkaságszámba menő különlegességgként, ugyanis úgy hisszük, hogy nem az. A magyarban nemcsak egész

mondattal lehet valamilyen hangulatot kifejezni, de a szavaknak is lehet sajátos kifejezőértéke, hangulata.

A hangutánzó és hangulatfestő igéket az alapján szokták egymástól elkülöníteni, hogy mit fejeznek ki az adott szavak. Egyes igék esetében azonban nem zárható ki egyik vagy másik, mivel a hangutánzás és a hangulatfestés is érvényesül bennük. A kutatás során hangulatfestő igéket vizsgáltam, de olyan igéket is bevettem, amelyek hangadást fejeznek ki ugyan, de sajátos hangulatot kódolnak. Így került be például a *babusgat*, *csiszeg-csoszog*, *csórikál*, *döbög/dübög*, *etyepetyél*, *handabandázik*, *hebeg*, *hüppög* stb. A dolgozatban semmiben sem kezelem ezeket az igéket másképp, mint a nem hangadást kifejezőket, tehát kizárólag a hangulatiság (és az alakzatok) alapján vizsgálom őket.

Egy másik szempont, amely rendszerint felmerül e két igekategóriával kapcsolatosan, az a hangalak és a jelentés viszonya. A hangutánzó igék esetében rendszerint (bár nem kivétel nélkül) hasonlósági viszony van a hangalak és a kifejezett hangadás között. Klasszikus értelemben a hangulatfestő igék olyan „motivált nyelvi jelek, amelyeknek a hangalakja érezhetően kifejez valamilyen hangulatot” (Szilágyi 2012, 7. előadás). De ha csak az első példát vesszük is, ami eszünkbe jut, látni fogjuk, hogy a hangalaki motiváltság nem értelmezhető ugyanúgy a hangulatfestő, mint a hangutánzó igék esetében. Miért éppen a *bandukol* jelenti azt, amit jelent? Ellenpéldaként vegyük a *sziszeg*, *sziszereg* igéket. Ha egy magyarul nem tudó idegennek megadjuk ezeket a szavakat és két jelentést hozzájuk, nagy valószínűséggel el fogja találni, hogy melyik az adott szó jelentése. A *bandukol*-ra nem mondhatnánk el ugyanezt. Itt a szó hangalakja és a kódolt hangulat közötti összefüggés nehezen ragadható meg, és kevésbé támaszkodhatunk a hangulat megragadásában a hangalakra; a motiváltság inkább csak benyomás és a teljes nyelvi rendszer alapján állapítható meg. Ez utóbbit SZILÁGYI (2013) alapján vettem ide, ő ugyanis azt bizonyítja, hogy a szavak nagy részének esetében a hangalak egésze és a kódolt jelentés viszonya megegyezik, és az alapján, hogy (bár nem tudatos, de) ismerjük ennek a viszonynak a jellegét, a szavak hangalakjába beleérzünk bizonyos jelentésárnyalatokat. Így a *hangalaki motiváció* nem (csupán) a hasonlósági esetekre mondható el, hanem úgy értendő, hogy „minden, ahol számít, vagyis nem mindegy, hogy milyen a hangalak” és valahogy talál a hangalak a szó jelentésével (SZILÁGYI 2012, 7. előadás). A hangulatfestő igék ez alapján kétszeresen motiváltak:

egyrészt nem véletlen a hangalakjuk, másrészt pedig nem véletlen az igék jelentésszerkezete. Vizsgálatomban így értelmeztem a hangulatfestő ige kategóriát, így nem feltétlenül került be a vizsgálat anyagába az összes olyan ige, amely az ÉrtSz. szerint hangfestő, ellenben bekerültek olyanok, amelyeket az ÉrtSz. nem jelöl hangfestőnek. Vagyis nem került be például az *álmélkodik*, *csüng*, *pöffed/püffed*, *szurkál*, *vicsorgat*, *vigyorog*, *zsibbad* ige, de bekerült a *pilinkézik*, *somolyog*, *sompolyog*, *sündörög*, *toporog*, *ücsörög* stb.

Látjuk tehát, hogy a szavak hangulata leginkább csak benyomásként, beleérzésként ragadható meg. Nagymértékben szubjektív annak megítélése, hogy egy szó kifejez-e valamilyen sajátos hangulatot, vagy sem, és ha igen, milyen az a hangulat. Általában véve szubjektív az, amit ezek az igék kifejeznek. Éppen ezért nehéz a róluk való beszéd. Hiszen nem tekinthetünk el a benyomások szubjektivitásától, de amennyire lehetséges, objektivitásra kell törekednünk. Bizonyos szavakat nem mindenki talál egyformán hangulatosnak, vagy nem ugyanazt a hangulatot érzi benne. Emiatt nem lehet a szavakat a hangulat alapján egyértelműen két csoportba osztani. Egy ilyen jellegű besorolás csakis skálaszerűen képzelhető el (még akkor is, ha nem vesszük figyelembe a kontextus és a beszélő szándékának megnyilvánulását a szóválasztásban, és kizárólag csak a hangulatfestőnek tartott szavakat vizsgáljuk). Így lesznek jellegzetesen hangulatosnak tartott szavak, kevésbé hangulatosnak tartott szavak és lesznek olyanok is, amelyeket nem nevezhetünk egyértelműen hangulatfestőnek. Ez a skálaszerűség is megnehezíti a témáról való tudományos beszédet. Annak érdekében, hogy minél pontosabb legyen a vizsgálat, a kutatás során csak azokat az igéket vizsgáltam, amelyeket jellegzetesen hangulatfestőnek tartottam. Vagyis kimaradt például a *hullongál* és a *hulldogál*, a *csimpaszkodik*, *jődögél*, *járdogál* stb., mivel ezek előfordulhatnak olyan kontextusban is, ahol a (lehetséges) hangulatuknak nincs különösebb jelentősége, így a hangulat szempontjából akár semlegesnek is érezhetők.

2. Alakzat és jelentésszerkezet

Bár nem írható egyértelműen le/körül, több fogódzó alapján is megragadható az igék hangulata. Ebben a dolgozatban a jelentéskomponensek alapján vizsgálom a hangulatfestő igéket. A jelentéskomponensek vizsgálatában és az azokról való beszédmód kialakításában felhasználtam Leonard TALMY (2000) kognitív szemantikai(nak nevezett) elemzéseit, kiegészítve mindazzal, amit még szükségesnek találtam. Talmy elméletének alapja az az elképzelés, hogy bár a kategóriák és a köztük lévő viszonyok nem feleltethetők meg egy az egyben a nyelvi elemeknek és viszonyjelölőknek, mégis lehetséges a két sík elemeinek külön-külön történő vizsgálata, mégpedig két módon: 1. egy szemantikai elem (*semantic entity*) változatlanul tartásával és 2. egy felszíni (nyelvi) elem (*selected surface entity*) változatlanul tartásával. A vizsgálat során a második módszert választottam, vagyis adott nyelvi elemek (igék) jelentésárnyalatait, illetve jelentésegységeit próbáltam megragadni. A mozgásesemény ilyen jellegű megközelítése azonban problémákat is felvet. A kognitív megközelítés szerint az összetett mozgáseseményeket (*complex motions*) több egyszerűbb mozgásesemény (*simpler motion*) vázlatos mintázatának egységeként konceptualizáljuk. A konceptuális különválaszthatóság (*conceptual separability*) mértéke azonban kérdéses. Ez nyilvánvaló az igék hangulatának esetében (is), ugyanis annak ellenére, hogy az felfogható úgy is, mint a szóhoz tartozó jelentésárnyalat, szinte lehetetlen a többi jelentéskomponenstől függetlenül megragadni. Ennek az is lehet az oka, hogy a hangulatrepresentációk „osztatlanok”, és az alapvető faktorok egymás között kicserélhetők.¹ Ezt azonban nem vizsgálom részletesen, csak egy megállapítást és egy asszociációt tettem.

TALMY (2000) elemzése a mozgás kódolásának lehetőségeiről szól, így ő alapvetően a mozgáselemekre és a mozgásigékre koncentrál. Az ő megközelítésében minden, amit igével fejezünk ki, mozgáseseménynek (*Motion event*) számít. Egyértelműnek tűnik, hogy valóban van valamilyen megfelelés mindazon események között, amelyeket igével fejezünk ki. Ellenben úgy gondolom, hogy ez nem minden igével kifejezett eseményre áll. Ezzel a problémával ebben a dolgozatban nem foglalkozom; az viszont lényeges lesz, hogy milyen jellegű eseményeket, milyen mozgásformákat és mozgáselemeket kódolunk a magyar hangulatfestő igékben.

A szerző tehát mozgáseseménynek tekint minden olyan helyzetet, amelynek része

¹ Erről bővebben lásd SZILÁGYI (2012, 5. előadás).

valamilyen mozgás, illetve amely egy bizonyos hely(zet) vagy állapot valamennyi ideig való megtartását tartalmazza. Az alapvető mozgásesemény elemei a *mozgó* (tárgy vagy lény), a *háttér* (amihez képest a mozgás vagy a helyzet megtartása történik), az *útvonal* (ahol a mozgás történik) és a *mozgás* (maga). Emellett a mozgáshoz társítható egy *tárcscelekmény*, amely a *mozgás okát* vagy *módját* fejezi ki. Az alapján, hogy milyen mozgáselemeket kódolnak az igékben, Talmy három csoportba sorolja a nyelveket: 1. mozgást és tárcscelekményt kódoló, 2. a mozgást és a mozgó jellegét kódoló és 3. a mozgást és az útvonalat kódoló nyelvek. A magyar nyelv az első kategóriába, a mozgást és tárcscelekményt kódoló nyelvek közé tartozik (Gombos 2009). Vagyis az igéink nagy része kódolja azt, hogy *hogyan* történik a mozgás. A mozgás/esemény/helyzet *hogyanja* azonban sokféle lehet; általában kódolható a mozgás alakzata, könnyedsége vagy nehézsége, intenzitása, aktivitása vagy passzivitása, sebessége, időtartama, iránya stb. A magyar igékre általában a mozgás alakzatának kódolása jellemző. A mozgásesemények *hogyanjai* közül tehát csak egy az alakzat, amivel ebben a kutatásban részletesen foglalkoztam.

Mozgásalakzaton azt a mintázatot értem, amely általános, és amely megadja azt a szerkezetet, amely alapján az adott eseményt/cselekvést konceptualizáljuk. Nem valami absztrakt dolog tehát, és nem is a fizikai érzékeléshez kapcsolódó (bár az észlelt világhoz természetesen van köze), hanem a magyar nyelvi konvenció egyik eleme. Így arra is keresem itt a választ, hogy milyen feltételei vannak annak, hogy a magyar nyelvi konvenció szerint valami alakzat legyen. Ugyanis az, hogy érzünk-e valamilyen alakzatot egy bizonyos ige által kifejezett mozgásban, az attól függ, hogy milyen nyelvet beszélünk. Az alábbi mondatban például alakzatot csak a magyar igében érzünk, a román és az angol megfelelőjében pedig mozgásformát, de amelyhez irány kapcsolódik, mintázat nem.

Árvízkor itt hömpölygött a víz.

Pe timp de inundație aici curgea apa.

Water flowed here at time of flood.

Látható, hogy mindhárom ige kódolja a mozgó jellegét, a mozgás irányát és folyamatosságát, illetve a mozgás módját, a magyar ige pedig emellett a mozgás alakzatát is kifejezi. Azonban nemcsak a mozgásigékben kódolunk alakzatot. Hangzást, valamilyen érzést vagy látványt szintén kódolhatunk valamilyen alakzatként. Emiatt vannak a vizsgált adatok között mozgást vagy annak szünetelését, tevékenységet, viselkedést, érzést, az arckifejezés és a természet változását, hangadást és konkrét cselekvéseket kifejező igék. Mivel a hangzás kivételével az összes itt felsoroltat mozgásként konceptualizáljuk, a következőkben a *mozgásalakzat* és a *hangzásalakzat* kifejezések fognak előfordulni, illetve az *alakzat*, ha

általánosan utalok ezekre az általános szerkezetekre.

2.1. A kutatásról

A kutatásban 260 igét vizsgáltam meg, amelyeket tipikusan hangulatfestőnek találtam. Ezek közül tíz esetében nem véltem felfedezni semmiféle megragadható alakzatot. A következő igékről van szó: *alukál*, *csicsikál*, *eszkábál*, *kukucskál*, *megkukul*, *mismásol*, *sumákol*, *szendereg*, *szenderül* és *szunyókál*. Látható, hogy fele az alvást fejezi ki, és kis intenzitást, csendességet, nyugalmat sugall. A fennmaradó 250 ige esetében a mozgásalakzat viszonylag könnyen és határozottan megragadható, sok esetben akár ábrázolható is.

Korábban már szó esett a mozgásesemény szerkezetéről, illetve a konceptuális szétválaszthatóságról az igék esetében. Ez azzal kapcsolatosan merült fel, hogy az igék jelentésszerkezete felbontható alapeseményre és társcelekményre (TALMY 2000), vagyis egy összetett mozgásesemény értelmezhető két mozgáskomponens együtteseként. Például az *illeg-billeg* ige egyrészt haladó, másrészt pedig illegő-billegő, ide-oda dőlő mozgást jelöl; a kettő akár külön-külön is elképzelhető, sőt azt a helyzetet, amelyet az *illeg-billeg* igével nevezek meg, megnevezhetem mással is, amelyikben nincs benne az illegő-billegő dőlés, például azzal, hogy *sétál* vagy *megy*. Ezt azért volt fontos megismételni, mert a továbbiakban viszont látni fogjuk, hogy az alakzatok szempontjából nem lényeges, hogy milyen az alapesemény és a társcelekmény, vagyis a mozgás-, illetve hangzásalakzatok függetlenek a mozgáselemektől, ellenben szoros összefüggésben vannak bizonyos jelentéskomponensekkel, mint az intenzitás, aktivitás és a hangulat.

Egyik legkézenfekvőbb elkülönítési szempont a mozgásigék esetében az, hogy történik-e elmozdulás a kiindulópontból képest, vagy sem. Ellenben a helyben mozgást kifejező igék az alakzatok szempontjából nem különböznek nagyon a haladó mozgást kifejezőktől, ugyanis az alakzat azonos lehet, akár történik elmozdulás valamilyen irányba, akár nem. Az egyes fejezeteket így a hangulatfestő igékben kódolódó alakzatok szerint alakítottam.

3. A magyar igék jellegzetes alakzatai

A következő fejezetekben előforduló csoportokat a kódolt alakzatok szerint alakítottam ki, azonban látni fogjuk, hogy bár általában azonos jellegű események kerültek együvé, előfordul, hogy különböző jellegű események is vannak egy helyen, vagy hogy egy hasonló jellegű esemény egy másik csoportba kerül. Lényeges itt, hogy a mozgásigék túlsúlya nem azt jelenti, hogy az adott alakzat vagy hangulat a mozgásigékre lenne tipikusan jellemző, hanem csak abból származik, hogy mozgást kifejező igénk általában több van, mint történést, hangzást, érzést stb. kifejező.

3.1. „Vonalszerű” alakzatok

A fentebb vázolt alakzat fogalom értelmében alakzat lehet akár egy egyenes vonalban történő mozgásban, bizonyos állapot elmozdulásában vagy helyben történő mozgásban is. Ebben az esetben az lesz az adott esemény szerkezetének az alapja. Nagyon sok olyan igénk van, amely ilyen egyenes vagy meghatározatlan formában, egyszerűen csak előre haladó mozgást fejez ki, lévén, hogy a lábbal végzett mozgások hogyanját nagy részletességgel kódoljuk a nyelvben. A legszemléletesebben ezt a 'megy valahova' jelentésű igék szemléltetik, mint az *andalog*, *baktat*, *ballag*, *ballagdál*, *bandukol*, *barangol*, *battyog*, *billeg*, *billeg-ballag*, *bóklászik*, *bolyog*, *bolyong*, *caflat*, *cammog*, *caplat*, *csámborog*, *csatangol*, *csiszeg-csoszog*, *csoszog*, *döcög*, *illeg-billeg*, *inog-binog*, *kelebőlál*, *kóborog*, *kóborol*, *kódorog*, *kóricál*, *kószál*, *kujtorog*, *kullog*, *lófrál*, *lóstát*, *mendegél*, *poroszkál*, *suhan*, *surrán*, *vánszorog*, *ténfereg* stb. Ezeknél a példáknál is érezhető viszont, hogy egy egyenes vagy kanyargó vonalra emlékeztető alakzat még nem tűnik elégségesnek ahhoz, hogy megragadjuk az adott igék jelentésszerkezetének vázát. Szorosan hozzátartozik a mozgás hogyanjának más eleme is, a hangulatfestő igék esetében éppen az, amit hangulatnak nevezek. Így itt újra feltevődik a kérdés, hogy mennyire tekinthető különálló jelentéskomponensnek a hangulat? A kérdés megválaszolása nélkül is nyilvánvalónak tűnik, és a fenti igék jó példának arra, hogy az alakzat nem egyszerűen úgy értendő, mint egy mértani alakzat és benne valamilyen sajátos mintázat. Nem pontosítható ennyire. Az alakzat mint általános szerkezet sokféle lehet, akár minden egyes ige esetében más és más. A következőkben viszont látni fogjuk, hogy vannak hasonlóságok, közös pontok az egyes alakzatok között, és azok alapján szemantikai kapcsolatok állapíthatók meg az igék között.

Az egyik legnépesebb igecsoport a valamilyen irányba történő haladást kifejező igék alkotják:

andalog, baktat, ballag, ballagdál, bandukol, barangol, battyog, billeg-ballag, bóklászik, caflat, cammog, caplat, csergedezik/csörgedezik, döcög, eblábol, gomolyog, göcög, hempereg, hemperget, hempergőzik, hencsereg, hengerbuckázik, hengerget, henteredik, hentereg, hentergőzik, hömpölyget, hömpölyög, kelebőlál, kepesztet, kóborog, kóborol, kódorog, kókad, kóricál, kószál, kóvályog, kujtorog, kullog, lézeng, lófrál, ődöng, őgyeleg, pilinkél, pilinkézik, poroszkál, sertepertél, settenkedik, setteng, somfordál, somolyog, sunnyog, sündörködik, sündörög, téblábol/téblábal/tíblábol, ténfereg, vánszorog, zötykölődik, zötyög

Kiemelném ezekkel kapcsolatosan, hogy nagyrészt lassú, céltalan vagy legalábbis konkrét cél nélküli mozgást kódolnak, nagyon kevés a gyors, esetleg nagy intenzitású mozgást kódoló ige. Az alakzattal kapcsolatosan pedig fontos, hogy egy vonalban történő mozgást kódolnak ugyan az igék, de a kódolt alakzat nem vagy nem feltétlenül egyenes vonalú.

A következő részben tárgyalt igék jelentésszerkezetében az a közös, hogy egy vonalszerű alakzatot kódolnak, azonban nem szabad figyelmen kívül hagyni azt, hogy nem ez a vonalszerűség alkotja egymagában az adott igék jelentésének általános szerkezetét. Ki fogok térni arra, hogy mi az, amiről úgy gondolom, hogy feltétlenül ide tartozik.

Az (1) csoportba sorolt igék szinte kivétel nélkül egyenes vonalú lassú és/vagy nehézkes mozgást kódolnak úgy, hogy a jelentésükben benne van az, hogy az adott mozgás rendszerint egy vonalban történik. Például *pilinkél*ni és *hullingál*ni csakis fentről lefelé szokott.

(1) *andalog, baktat, ballag, ballagdál, bandukol, battyog, billeg-ballag, caflat, cammog, caplat, csergedezik/csörgedezik, csusszan, döcög, eblábol, ellábal, hullingál, iszkol, kepesztet, kotródik, kullog, lóstat, mendegél, pilinkél, pilinkézik, poroszkál, pottyán(ik), settenkedik, setteng, somfordál, suhan, sunnyog, surran, suttyan, ténfereg, vánszorog, trappol, zúdít, zúdul, zuhan*

Az ide sorolt igék nagyrészt az ember mozgására vonatkoznak, *csergedezik/csörgedezik, hullingál, pilinkél, pilinkézik, zúdít* és *zúdul* kivételek, illetve *döcög* elsődlegesen egy szekér haladására vonatkozik, de az emberre vonatkoztatva is lehet mondani. Ennek oka magától értetődően az észlelésben lelhető meg. Itt azt is ki kell emelni, hogy ezeknek az

igéknek az esetében az alakzat nem kiugró jelentéskomponens. Az intenzitás az, ami a legkiugróbb, következésképp az, ami az igék jelentésszerkezetét meghatározza.

Hasonló a helyzet az ide sorolt többi igével is, vagyis az alakzat nem kiugró jelentéskomponensük. A *settenkedik*, *setteng*, *somfordál*, *sunnyog* esetében a mozgás hamis célja van valahogyan beleépítve, és ez a cél az, ami a mozgás hogyanját, s így az alakzatát is, meghatározza. Settenkedni vagy somfordálni is sokféleképpen lehet, noha van olyan mozgástípus, amiről általában azt lehet mondani, hogy az settenkedés vagy somfordálás, de leginkább úgy használjuk ezeket a szavakat, hogy ismerjük a mozgó szándékát: valamiért nem kellene őt észrevegyék, titkos vagy el nem árult célja van. sunyin viselkedik.

Ugyanígy az *andalog*, *baktat*, *ballag*, *ballagdál*, *bandukol*, *battyog*, *billeg-ballag*, *caflat*, *cammog*, *caplat*, *kullog*, *poroszkál* igék jelentésének szerkezetét meghatározzák a hangulat és a mozgás sebessége – ami viszont tulajdonképpen nem is választható el a mozgás alakzatától, vagyis hozzá tartozik, része annak. Ugyanakkor viszont ezek az igék példázzák azt is, hogy milyen értelemben nem választható szét a hangulat az alakzattól. Feltűnő ebben a csoportban az is, hogy egyes igék kevésbé tűnnek összetettnek a jelentésszerkezet szempontjából, mint mások. Az esemény hogyanja tulajdonképpen kimerül az alakzat, az intenzitás és a hangulat jelentéskomponensekben. Mivel az esemény hogyanját kifejező jelentés-összetevőket összességükben társcelekménynek neveztük, nem mondhatjuk azt, hogy ezek az igék nem összetettek jelentésileg. Azonban az is látható, hogy például az (5) csoport igéivel szemben sokkal nehezebb különválasztani az alapeseményt és a társcelekményt. Tehát valamilyen módon másképp szerveződik ezeknek az igéknek a jelentésszerkezet.

Mivel azonban más ilyen igék is vannak, nem hagyhatjuk az eltérő jelentésszerkezetüket figyelmen kívül, tehát ki fogok még erre térni.

Első látásra szembetűnő lehet, hogy az (1) csoportba sorolt igék nagyrészt kis intenzitású, passzív és lassú mozgásokat fejeznek ki. Az *iszkol*, *lóstat*, *surran*, *suttyan*, *trappol*, *zúdít* és *zúdul* jelölnek gyors és/vagy nagy intenzitású mozgást. Ahogy ez a későbbiekben is látszani fog, az aktív–passzív, illetve pozitív–negatív pólus közötti arány nagyjából azonos lesz azzal, amit itt láthattunk, vagyis hogy a negatív pólus jobban kidolgozott, mint a pozitív. Ez a nyelv teljes rendszerére jellemző,² és ezt fogjuk látni a hangulatfestő igék esetében is.

² Lásd pl. SZILÁGYI (1996).

A *csergedezik/csörgedezik* és a *zúdít, zúdul* igék hangzást fejeznek ki ugyan, de az alakzat szempontjából közel állnak a többi igéhez, legfőképp az első (*csergedezik/csörgedezik*). Az intenzitás az, ami kiugrónak tetszik bennük. A *csergedezik/csörgedezik* esetében a kis intenzitás és csendes, nyugodt mozgás, míg a *zúdít, zúdul* igéknél a nagy intenzitás az, ami lényeges része az alakzatnak, meghatározza azt.

Ehhez a csoporthoz nagyon közel állnak a (2) csoport igéi. Az ide soroltak szintén valamilyen irányba történő haladást fejeznek ki, de nem egyenes vonalú, hanem valamilyen meghatározatlan irányú és célú, összevissza és nagy ívekben történő mozgást. Akárcsak az előbbi csoport igéinél az alakzat nem kapcsolódik szorosan a hangulathoz. Itt más jelentéskomponensekkel függ össze a hangulati összetevő.

(2) *barangol, bóklászik, csámborog, csatangol, kelebőlál, kóborog, kóborol, kódorog, kóricál, kószál, kóvályog, kujtorog, lézeng, lófrál, ödöng, őgyeleg*

Ezeket a szavakat akár szinonimáknak is mondhatnánk, nagyon hasonlít a jelentésük, sőt a hangulatuk alapján is közel állnak egymáshoz, bár egyik részük a pozitív, másik a negatív pólushoz tartozik. A *barangol, bóklászik, kelebőlál, kóricál* és *kószál* nyugodt, barátságos hangulatúak, míg a *csámborog, csatangol, kóborog, kóborol, kódorog, kóvályog, kujtorog, lézeng, lófrál, ödöng* és *őgyeleg* valami negatívát sejtetnek, céltalanságot, felelőtlenséget, azonban ezekre is jellemző valami könnyed nyugodtság.³ Valószínűleg ebből is fakad, hogy a mozgásalakzat vonalai mindenhol folyamatosak és görbék, a mozgás pedig kis intenzitású, lassú és passzív.

A fenti csoport igéiben kódolt alakzattal méreteiben és intenzitásában nem egyezik az alábbi igék által kódolt alakzat. Mintha az alakzat elaprózódásával az intenzitás is növekedne. Meg fogjuk látni, hogy ez nem véletlen együtt járás, más esetekben is hasonlóan történik, illetve folytatódik a sor: a még apróbb alakzatokhoz még intenzívebb dinamika társul.

(3) *sertepertél, sündörködik, sündörög és téblábol/téblábal/tíblábol*

Ezeknek az igéknek az esetében szintén összevissza történik a mozgás, de egy viszonylag kicsi és jól körülhatárolt térben, továbbá itt már nem kizárt a törés a vonalakban. Vagyis ezidáig folytonos vonalban történő és folyamatos mozgásokról volt szó, az itteniek

³ Vegyük észre, hogy itt is, ahogy korábban már jeleztük, kidolgozottabb a negatív pólus, mint a pozitív, vagyis több igében kódoljuk a negatív pólushoz tartozó jelentéseket, tehát nyelvileg nagyobb részletességgel tudjuk azokat kifejezni.

viszont szaggatott, szüneteket beiktató és meghatározatlan formában történő mozgást fejeznek ki. Az alakzaton kívül azonban más jelentéskomponensek nem egyeznek ezekben az igékben. A *sertepertél* csendes, de aktív és nagy intenzitású, míg a *sündörködik*, *sündörög* és a *téblából/téblábal/tíblából* lassú, passzív és kis intenzitású mozgást kódol.

Tovább haladva ezen a vonalon, a dinamika szempontjából az előbbiekhöz képest csökkenés érzékelhető az alábbi igékben:

- (4) *ácsingózik, ácsorog, ámolyog, dangubál, koncsorog/kuncsorog, lebzsel, lebeg/libeg, ólálkodik, ücsörög*

A dinamika csökkenésének ellenére a mozzanatok/mozdulatok mérete nem tűnik kisebbnek, mint az eddig tárgyalt igék esetében. Az alakzat „sűrűsége” tehát nem különbözik a korábban említett igékétől.

Annak ellenére, hogy bár nagyon kis térben, de van bizonyos elmozdulás azokban a tevékenységekben, amelyeket ezek az igék kódolnak, helyben mozgást kifejező igéknek tekintjük őket, amiatt, hogy valójában álldogálásként vagy a mozgás szüneteléseként értelmezzük őket. Vagyis a szerkezetükben implicit tagadásként benne van a (helyváltoztató) mozgás. Amikor ezeket a szavakat használjuk, azokat tulajdonképpen úgy értjük, hogy egy helyben áll az, akiről beszélünk, minden bizonnyal a(z értéktelennek tartott) tétlenség miatt, amire mindegyik ige utal, azzal ellentétben, hogy a dinamika viszont benne van a jelentésszerkezetükben. A passzív álldogáláshoz kis intenzitás és lassúság társul.

A jelentésszerkezet szempontjából ezek az igék az (1) és (2) csoport igéihez hasonlítanak: a hangulat nem az alakzathoz kapcsolódik, úgy tűnik, egymástól különálló jelentéskomponensek.

A következő igék között több olyan lesz, amely ugyanazt a mozgást nevezi meg hasonló hangalakokkal:

- (5) *gomolyog, gurul, gurgulázik, hempereg, hemperget, hempergőzik, hencsereg, hengerbuckázik, hengerget, henteredik, hentereg, hentergőzik, hőbörög/hőbölyög, hömpölyget, hömpölyög*

Guruló, gördülő mintázatot rajzolnak ki ezek az igék, esetleg kavargó, de mindenképp körkörös és egy nagyobb test által végzett mozgásra utalnak. Egy részükről nem dönthető el biztosan, hogy lassú vagy gyors, kis vagy nagy intenzitású mozgást fejeznek ki, pontosabban mindkét lehetőség fennáll, tehát ezt nem kódoljuk magában a szóban. Emiatt is sajátos ez az alakzat, mert a hozzá kapcsolódó hangulat viszont könnyed és játékos. A *gomolyog* és a

hömpölyög, hömpölyget kivételek, ezekhez, épp ellenkezőleg, komor, sötét, nehézkes hangulat társul. Itt a mozgó is más jellegű, mint a többi ige esetében. Tehát csak a mozgás alakzata közös, az említett három ige hangulatában eltér a többitől.

Lényegesnek tartom kiemelni, hogy bár alapvetően gurulásra, hengeredésre emlékeztet a mozgásalakzat, a mozgónak egyáltalán nem kell hengerszerűnek lennie ahhoz, hogy hengeredni tudjon. Ezt más csoportoknál is megfigyelhetjük: a mozgás, illetve a hangzás és a vizuális vagy érzésen alapuló tapasztalat alakzata is független a mozgó alakjától.

Ennek az alakzatnak a mintegy kilencven fokkal elforgatott változatát kódolják az alábbi igék:

- (6) *penderedik/pöndörödik, penderít/pöndörít, penderül/pöndörül, pereg/perg/pörög, perdít/pördít, perget/pörget, perdül/pördül*

Ez az alakzat szintén egy tengely körüli forgó mozgásra utal, itt azonban élesebbek az alakzat vonalai, és gyorsabbak, hirtelenebbek a mozdulatok, noha amúgy az alakzat egésze megegyezik az előbbi csoportban kódolttal. Mégsem tekinthető úgy, hogy ugyanaz az alakzat lenne a térben elfordítva, mivel más jelentéskomponensek is eltéréseket mutatnak, és az alakzat hasonlóságán kívül tulajdonképpen nincsen más összefüggés az igék között, illetve ez a hasonlóság sem vezet sehova, nem tartom valószínűnek, hogy a nyelvi konvenciót illetően bármiféle összefüggés lenne köztük.

A továbbiakban tárgyalt igék a helyben mozgás különböző formáit fejezik ki, pontosabban alak- vagy formaváltoz(tat)ást. Ezek az igék olyan értelemben viszik tovább a fejezet elején felvázolt (egyenes) vonalszerű alakzatot, hogy tulajdonképpen egy vonalszerű mozgóról van szó, amely a rögzítettségéből nem mozdul ki, hanem csak egy része változtat helyet, helyzetet, s így a mozgó egésze formát, állapotot.

A (7) csoport igéi esetében nincs kódolva a mozgás végpontja, tartós történést fejeznek ki, és az alakzatban folyamatos dinamikát érzékelhetünk.

- (7) *bazsalyog, bóbiskol, elsinkófal, imbolyog, mismásol, pislákol, pislog, somolyog, sumákol*

Ezzel ellentétben a (8) csoport nagy részénél mintha ennek a folyamatos mozgásnak egyetlen mozzanatát ragadnánk ki, az ige egyetlen mozzanatot fejez ki. A *fanyalog* képez kivételt, de ennek is van mozzanatos párja (*fanyalodik*).

- (8) *biggyeszt, elkámpicsorodik, elszontyolodik, facsarodik, fanyalodik, fanyalog, fitymál, fittyed, kókad, megkompolyodik, pittyed, pittyeszt*

Az alakzatot itt nem egy folyamat rajzolja ki (hiszen nagyrészt mozzanatos igékről van szó), hanem egyetlen íves vonal, ahogy az előbbi csoport igéi esetében. Intenzitásukban is megegyeznek az előbbi igékkel: könnyed, lassú, csendes hangulatot árasztanak, azonban eltér a hangulatuk. A (7) csoport igéi hangulata könnyed, csendes, a (8) csoport igéié pedig könnyed ugyan, de negatív töltetű: elszomorodó, neheztelő, nem tetszést kifejező.

Továbbá ha az alakzatot részletesebben nézzük, akkor itt az adott alakzat kialakulása is hozzátartozik: egy vonalszerű állapot átcsúsztatása érződik egy lefelé görbülő formába, azzal a kiegészítéssel, hogy az alakzat és a hangulat is az eredményre koncentrálnak, vagyis bár érezhető a változás folyamata az ige jelentésében, a hangsúly a létrejövő vonalszerű alakzaton van. A változás lefelé irányban történik. Ez pedig összefügg az igék hangulatával és azzal is, hogy a negatív tapasztalatok lent vannak (szemben a pozitívakkal, amelyek fent vannak).

Az állapot-, illetve alakváltozás kódolása is jellegzetes a hangulatfestő igék között. Összehúzó, kitévő folyamatokat fejezünk ki úgy, hogy az alakzathoz hozzákapcsolódik valamilyen sajátos hangulat. A hangulatfestők közül szám szerint hármat soroltam ide.

(9) *kuncorog, kunkorodik, kunkorog*

A (9) csoport igéi közül kettő állapotot jelöl, de érezzük bennük az azt eredményező mozgás folyamatát, vagyis az összekucorodást, összehúzódást. Ez a beleérezett mozgás, dinamizmus az alakzatnak is része; valami vibráló, állandó „össze” mozgást látunk bele, ami nagyon kis méretű, apró, de egyértelműen érezhető.

Az eddig felvázoltakban látható volt bizonyos fokozatosság: elindultunk egy folyamatosan haladó egyenes vonaltól, megnéztük, hogy hogyan változhat ez az egymást követő irányváltásokban, és eljutottunk egy rögzített vonal alakváltozatainak mintázatához. Az eddig felvázolt igékkel, azok hangulatával és alakzatával kapcsolatosan pedig összegezhethetjük, hogy ez a vonalszerű, valamerre haladást vagy valamilyen irányba történő elmozdulást érzékeltető mintázat kevés kivétellel kis intenzitással, lassúsággal és sokszor passzivitással társul.

Az alakzatok szerint létrehozott kis csoportokban ugyanakkor látható az is, hogy bizonyos esetekben egyezik ugyan az alakzat, de a hangulat és az intenzitás nem. Sőt kérdéses lett az is, hogy általában jellemző lenne az alakzat és a hangulat szoros összefüggése. A következő fejezetekben még kitérek erre a problémára.

3.2. Több mozzanattól álló alakzatok

Az ebben a fejezetben tárgyalt igék egyaránt kódolnak haladó és helyben mozgást, fizikai érzést és hangot, akárcsak az előző alfejezetben megjelenők, de teljesen más jellegű a bennük kódolt alakzat. A mintázatok nem egy folytonos vonal hajlításával írhatjuk körül, hanem szaggatottság, törések és egymásra zsúfolódó mozgó pontok halmaza adják ki azokat a mintázatok, amelyeket hasonlónak találtam és egy helyre soroltam. Ezek között az igék között sok van olyan, amelyeknél kevésbé lényeges, illetve kevésbé pontosan (vagy egyáltalán nem) körülhatárolt az alakzat formája, alakja, a kiugró elem a mintázat, pontosabban annak dinamikája.

Két pont közötti állandó/ismétlődő ide-oda mozgás az, ami az általános szerkezetét adja a következő igékben kódolt alakzatoknak:

- (10) *bicebócázik, biceg, billeg, bukdácsol, csetlik-botlik, csiszeg-csoszog, csoszog, csomoszol/csömöszöl, dögönyöz, dömöcköl, döngöl, fityeg, göcög, gyömöszöl, hüppög, illegbilleg, inog-binog, ityeg-fityeg, laffog, lefetyel/lefetyöl, leffeg, leppeg, letyeg, lötyköl, lötyög, nyekereg, nyiszál, pitteg-pattog, rebeg, sunyorog, szurkapiszkál, szuszakol, tapicskál/tapicskol, tapog, tipeg, tipeg-topog, tocsog, topog, toporog, totyog, toporzékol, tötyög, ugrabugrál, zöcsköl, zökög, zötyköl, zötykölődik, zötyög*

A pontok közötti mozgás iránya bármilyen lehet, bár a legtöbb esetben fel-le történő mozgásról van szó. Ebben a csoportban sajátos módon kapcsolódik össze a mozgásalakzat a hangzásalakzattal, az igék többségénél a jellegzetes mozgásformához jellegzetes hang is társul. (Lásd pl. *lötyköl, nyiszál, pitteg-pattog, tapicskál/tapicskol, tapog, tipeg, tipeg-topog, topog, toporog, toporzékol, zöcsköl, zökög, zötyköl, zötykölődik, zötyög*.) Lehetségesnek tartom, hogy ennek az összefüggésnek az alapján alakulhatott ki az ide sorolt hangadást kifejező igék alakzata, illetve hangulata, vagy legalábbis ez is szerepet játszott a kialakulásában.

A csoportban általában kis intenzitás jellemző, de olyan módon, hogy az igék hangulatában (és jelentésében) az alakzattal együtt meghatározó és kiugró, erős komponens. Ennek az alakzatnak az esetében is lényeges tehát az intenzitás. Kivételnek számít a *toporog* és *toporzékol*, ezek nagy intenzitást kódolnak és hangulatukban is eltérnek a többi igétől, illetve a *dögönyöz, dömöcköl, döngöl, pitteg-pattog* és az *ugrabugrál*, amelyek gyors mozgást és nagyobb aktivitást kódolnak.

A *csomoszol/csömöszöl, gyömöszöl* és *szuszakol* igék a valamibe befelé nyomkodás mozzanatára vonatkoznak, így lényeges a jelentésükben az útvonal jelentéskomponens.

Nehézkességet és lassúságot fejeznek ki. A tevékenység alakzatában nehezen állapítható meg valamilyen mintázat vagy forma, mivel a hangsúly az erő kifejtésre és a hangulatra esik, tehát ebben az esetben sem kapcsolódik össze szervesen a hangulat és az alakzat.

Intenzitásukban és aktivitásukban közel állnak az előző csoport igéihez a következők:

- (11) *csivitel/csevetel, izgágáskodik, izeg-mozog, mocog, mcorog, motyog, motyorog, nyüstöl, nyüzsög, óg-móg/ógg-mógg*

A kódolt alakzat itt is az ide-oda, összevissza történő mozgás által meghatározott, vagyis nincs egy konkrét forma, azonban érezhető az ide-oda, de egy helyben történő apró mozgások által létrehozott alakzat. Ehhez az alakzathoz aktivitás és kis intenzitás társul, valamint könnyed, játékos hangulat.

Nagyon jól látható, hogy milyen közel állnak egymáshoz az alakzat szempontjából a mozgást, illetve a hangadást, hangzást kifejező igék. A *mcorog* és *motyorog* igék hangzásban és az intenzitás szempontjából is közel állnak egymáshoz. Látszik, hogy a különböző úton szerzett ingerek hasonló szerkezettel jelennek meg a nyelvi kifejezésben. Nagyon jól példázza ezt a (12) csoport is.

- (12) *bizgál, bizgat/bizget, bizseg, bizserget, bizsereg, döngicsél, gögicsél, hemzseg, pezsöl, pezseg, pizseg, zendöl, zendít, zöngicsél*

Szemléletes a *bizseg* – *pizseg* összefüggés, illetve tovább víve a *bizseg* – *hemzseg* kapcsolata. Jelentésüket illetően egymástól távol állnak ezek az igék, teljesen eltérő jelenségeket jelölnek. A jelentés szerkezetét illetően azonban sok a közös pont: az alakzat, az intenzitás és a hangalak szerkezet is szinte teljesen megegyeznek. Ezeknél az igéknél tűnik úgy a legerősebben, hogy az alakztabeli mintázat kicsinyedésével, elaprózódásával mintha növekedne az intenzitás. Ugyanezt említettem az előző fejezetben a (3) csoport igéinél (*sertepertél, sündörög, sündörködik*). A vonalszerű alakzatok esetében is érvényesnek tűnik ez a megállapítás.

Ezeknek az igéknek az alakzata azért különleges, mert bennük a mozgót nem egy testként, hanem sok kicsi pont egységeként észleljük a nyelvi konvencióban, amelyeknek az együttes mozgása adja az alakzatot. Két hangadást kifejező ige is található a csoportban: *döngicsél* és *zöngicsél* (illetve másodlagosan hangzást kifejezőnek tekinthető a *pezseg* és a *pizseg* is). A hallott hangokat az érzést kifejező igékhez hasonlóan észleljük nyelvileg, így közös a bennük kódolt alakzat. Ebből több dolog is következhet. Elsősorban az, hogy a hangulatalakzat független az alapesemény jellegétől, ugyanaz az alakzat különböző

eseményekhez is hozzátartozhat. Másodsorban és talán ezzel az előbbivel összefüggésben, úgy tűnik, hogy a nyelvi észlelés független az érzékeléstől olyan értelemben, hogy bármelyik érzékszervünk által érzékelt esemény, helyzet hasonló módon jelenhet meg a nyelvi észlelésben. Tehát az, hogy a nyelvi konvencióban valami hogyan jelenik meg, nem attól függ, hogy milyen közegen keresztül érzékeltük.

Az alábbi igékre kis intenzitás, de nagy aktivitás jellemző, és az előbbi csoportnál említett alakzatot úgy tartalmazzák, hogy az közben valamiféle visszhangszerű terjeszkedést is kifejez. Az így leírt jelentéskomponens az, amely kiugró itt, és amelyhez jellegzetesen az *-ong* (*-eng*, *-öng*) végződés társul. Emiatt a visszhangszerűség miatt vettem ebbe a részbe ezeket az igéket, mintha több hullámból tevődnének össze.

(13) *bolyog, bolyong, bong, borong, cseng-bong, csüng, döbög/dübög, döng, dünnyög, kong, kong-bong, reng, ring, zeng-bong, zsibog, zsibong, zsong, zsong-bong, zsongít*

Különösen jól szemléltetik ezek az igék azt, amit az előző csoportnál említettem, hogy a különböző jellegű események alakzatai lehetnek azonos szerkezetűek. Nyilvánvaló ez a *csüng – döng, borong – bolyong* párok esetében, de a *zsongít* példája is szemléletes: ez 'tompító nyugtatás, csillapítás előidézését' jelenti, és a kiemelt *tompít* a kulcsszó, hiszen például a *bong, kong, zsong-bong* stb. igékben kimondatlanul ott van valamilyen tompítást, ami leginkább az igék hangulatában ragadható meg, a képzett *zsongítnak* pedig a denotatív jelentésének része.

A (13) csoport igéitől eltérően a következő igék nagy intenzitást és erős aktivitást kódolnak:

(14) *bugyog, duzzog, fortyog, karattyol, potyog*

Ezekben az igékben a mozgó több kis elemre bontható szét, akárcsak a (12) csoportbeli *hemzseg, pezsdl* stb. igék esetében. A hangulati hatást itt is a sok kicsi rész együttes mozgása eredményezi. Lényeges, hogy ennél és az előző csoportnál is valamilyen hangzás is kapcsolódik a mozgáshoz, és ez szerves része a mozgás alakzatának és aktivitásának. Egyes igék kisebb (*bugyog, potyog*), mások nagyobb intenzitást (*duzzog, fortyog*) kódolnak, de általános a nagy aktivitás és az alakzatban lévő kemény élű vonalak. Ezt hangzásban mintha a kettős mássalhangzók is aláfestenék (*duzzog, karattyol, pukkadozik*).

A (9–14) csoportokban felvázolt igék alakzatát a több összetevő, az apró pontok határozzák meg. Ez az alakzat nagy intenzitással társul vagy az intenzitás lényeges hozzájárulója a mintázatnak, és meghatározó eleme a szó jelentésének. Az intenzitáson kívül pedig nagyobb szerepet kap ezekben az igékben az aktivitás, mint a vonalszerű alakzatot kódoló igéknél.

Az ezekben a csoportokban sorolt igék között sok hangot és érzetet kifejező szó is van. Itt látható a legjobban az alakzatok közötti összefüggés és az, hogy a nyelvi észlelés szempontjából a különböző jellegű események alapvetően azonos szerkezettel épülnek be a nyelvi tudásba.

3.3. Pillanatnyi mozzanatból álló alakzatok

Az alábbi igék mozzanatos eseményt fejeznek ki. A (13) csoportban folyamatukban kódolt események alakzatának itt egy mozzanata fejeződik ki:

(15) *buggyan, bukkán, moccan, mukkan, kukkant, viggyan(ik)*

Hirtelen felugró, majd rögtön elenyésző intenzitást kódolnak az igék. A kidudorodó alakzathoz sajátos hanghatás is kapcsolódhat. Alapvetően valami folyékony anyag szokott kibuggyanni, és ehhez egy sajátos, egyedi hang is kapcsolódik, viggyanni pedig valami éles, esetleg fényes dolog.

Bizonyos igék a mozgás egyetlen és kiemelkedő pillanatát rögzítik:

(16) *döccen, gübben, heppen, huppan, hüppen, libben, löttyen, toppan, tottyan, zökken, zöttyen, zuppan*

Egy folyamatos mozgás kiugró pillanatát kódolják ezek az igék. Ez a pillanat lehet az eseménynek a végpontja, de akár folytatódhat is utána a mozgás. A kódolt alakzat így egy folyamat része lesz, maga az alakzat azonban csak az adott pillanat nyelvi rögzítésére vonatkozik, és egy hirtelen kizökkenésként érzékelhető.

Ezek az igék a 'pillanatnyi' jelentéskomponens miatt sajátosak. És ugyancsak emiatt különülnek el az igék többségétől, mivel itt a hangulat éppen ehhez a jelentéskomponenshez kapcsolódik, ami pedig a maga során egy sajátos alakzatot eredményez. Vagyis ez a 'pillanatnyi és hirtelen' jelentéskomponens tulajdonképpen az alakzatnak, az általános szerkezetnek (is) a része, de a hangulathoz is szorosan hozzákapcsolódik.

3.4. „Kusza” alakzatok

Az alakzat szempontjából külön beszélhetünk azokról az igékről, amelyek valamilyen tevékenységet fejeznek ki. Általában nem magát a ténykedést, hanem a tevékenység végzésének hogyanját fejezik ki. Jellegzetesen a pozitív pólushoz tartoznak és könnyed hangulatúak, egyesekben egy kis játékos csúfolódás is érezhető (pl. *etyepetyél, tereferél, totojgat*), de akár neheztelést, egyet nem értést is kifejezhetnek.

- (17) *babirkál, babrál, babusgat, bíbelődik, birizgál, bütyköl, csucsujgat, etyepetyél, faragcsál, faricskál, kapiskál, kasmatol, macerál, monyókol, motoszkál, nyámmog/nyámog, pátyolgat, pepecsel, peszterkél, pizsterkál, pizsmog, pusmog, szöszmötöl, szöszöl, tereferél, totojgat/tutujgat*

Nehezen leírható, hogy pontosan milyen is az a mintázat, ami ezekben az igékben érezhető, mivel a tevékenység jellegét a *hogyan* és a beszélő viszonyulása határozza meg. A hangzásigéket és a *kasmatol* igét (amely egyik jelentésében lábbal is végezhető cselekvést jelöl) kivéve mindegyik kézzel végzett tevékenységet fejez ki; ezzel is összefüggésben lehet az, hogy apró mozdulatok sorozatából áll össze az alakzat. A kézzel végzett mozgások általában kevésbé részletesen kódoltak, mint a lábbal végzett mozgások. Ez itt is látszik egyrészt abból, hogy sokkal több hangulatfestő igénk van a járás különböző lehetséges módjainak a kifejezésére, mint a kézzel végzett munkálatokra, másrészt pedig abból, hogy az alakzat szempontjából sokkal részletesebben kidolgozottak és szűkebb használati kontextussal rendelkeznek például a valahova menést kifejező igék. A *babrál, bütyköl, macerál, pepecsel* stb. igéket sokféle tevékenységre lehet mondani.

Ezzel ellentétben a konkrétabb cselekvések megnevezései inkább közelítenek a negatív pólushoz.⁴ Csak néhány ige esetében oldódik fel a negativitás valamilyen könnyelműségben, vagy könnyed elnézésben.

Az alábbi adatok a végtagok együttes mozgását kódolják:

- (18) *agyabugyál/egyebugyál, csetepatéz, ficáncol, fickándozi, hancúrozi, hancúzik, handabandázik, kalimpál, kaszabol, kótyavetyél, kuszál, loboockol/lubickol, pacsmagol, pancsol/paskol/pacskol, vickándozi, viháncol*

A hangulat az egész test mozgásához kapcsolódik, természetesen, de a mozgás alakzata annak következtében lesz szétálló és összevissza, hogy a végtagok mozgása is

⁴ Lásd még a (9) csoportban a *csomoszol/csőmöszöl, dömöcköl, gyömöszöl, szuszakol* igéket.

szerepet kap a nyelvi kódolásban. Ezek az igék könnyed, nyugodt, játékos hangulatot hordoznak és erős aktivitást, illetve nagy intenzitást.

Ezekkel szemben a (19) csoport igéi igék kis intenzitást és lassúságot kódolnak, illetve a kiugró jelentéskomponens a nehézkesség:

(19) *cihelődik, evickél, gűzmölődik, kászálódik/kászolódik, kecmeleg/kecmereg, kepickél, peckelődik, tápázkodik*

Ezek az igék abban térnek el az eddigiektől, hogy az alakzat megragadásában nem az egész test együttes mozgása a meghatározó, hanem lényeges szerepet kapnak az alkotóelemek, a kéz és a láb külön-külön, de főleg a kéz. A kiugró jelentéskomponens a legtöbb esetben az, hogy 'nem csinálja úgy rendesen, csak úgy valahogy, összevissza'. Ezzel függ össze vagy talán ebből származik a hangulatiság. Az alakzat sehol sem írható körül pontosan és egyértelműen, a leglényegesebbnek és a leginkább érezhetőnek is a 'csak úgy összevissza' elem tűnik benne.

A végtagok mozgatásával járó mozgás (konvencionális) észlelése általában nem jár olyan konkrétan lerajzolható, részletes alakzatokkal, mint például a járást kifejező igéké. Itt inkább összevissza kuszálódás van, és kiugróbb a mozgások mérete, erőssége és hangulata, és kicsi az intenzitás. Az ide sorolt hangulatfestő igék kevés esetben vonatkoznak konkrét helyzetekre, inkább általánosan használhatók a különböző tevékenységek hogyanjának kiemelésére.

3.5. Az alakzatokról még egyszer

Az igecsoportok egy részénél követhető volt bizonyos átmenet, fokozatosság az alakzatok között. A vizsgálat csak bizonyos az igékre vonatkozik, de úgy gondolom, hogy ha a nem hangulatfestő igéket is megvizsgálánk, minden bizonnyal sok példa lenne még ezekre az alakzatokra, illetve hogy nem lenne sokkal több típusú alakzat, mint amelyekről már itt is beszéltem. Hiszen ugyanazok az alakzatok előfordulhatnak hangulatfestő és nem hangulatfestő igékben egyaránt. A (15) és (16) csoportok igéihez például közel áll a *csillan*, *kattan*, *keccsen*, *koppan*, *reccsen*, *ruccan*, *sercen*, *villan* vagy a 9) csoport igéihez a *csavarog*, *háborog*, *kavarog*, *nyikorog*, *nyomorog*, *sanyarog*, *szivárog* stb. Vagyis ha az összes magyar igét vizsgálnánk, minden bizonnyal sokkal több kapcsolódásra figyelhetnénk fel a jelentésszerkezetükkel kapcsolatosan, és több összefüggést fedeznénk fel köztük. Ez a kutatás azonban csak kisebb adathalmazra irányult, tehát nem tehetek megállapításokat a

hangulatfestő igék csoportjánál tágabb összefüggésben, legfeljebb csak utalhatok olyan összefüggésekre, amelyek ennek a vizsgálatnak az alapján lehetségesnek tűnnek.

A kódolt alakzat szerint négy típusba soroltam be a vizsgált igéket: „vonalszerű” alakzatok, több mozzanatból álló alakzatok, pillanatnyi mozzanatból álló alakzatok és „kusza” alakzatok. A csoportokból nyilvánvalóvá vált egyrészt, hogy az alakzat nem minden esetben kapcsolódik a társcelekményhez, másrészt pedig az, hogy ugyanaz az alakzat különböző jellegű eseményekhez is tartozhat. Az az elképzelés, miszerint az alakzat mint jelentéskomponens az összes hangulatfestő ige esetében azonos módon van jelen, nem igazolódott be. A „vonalszerű” alakzatok legnagyobb részében az alapeseményhez tartoznak, míg a többi három típusba sorolt igék esetében az alakzat meghatározza az esemény hogyanját, szorosan összefügg vele. Tehát az alakzatok különbözőek azt illetően, hogy a társcelekményhez tartoznak vagy elkülönülnek attól. Beigazolódott azonban az a feltevés, hogy az alakzatok függetlenek az esemény jellegétől.

Összegzés

A dolgozat elején felvázoltam, hogy a magyar nyelvben a hangulat lehet értékelést kifejező elem, és lehet jelentéskomponens is. A hangulatfestő igék természetesen ez utóbbi esetbe tartoznak. Hipotézisem az volt, hogy a különböző jellegű események a belső reprezentációban azonos módon strukturálódnak; ebből kifolyólag pedig létezik valamilyen kapcsolat a hangulatfestő igék alakzata és más jelentéskomponenseik között. Azt feltételeztem, hogy az alakzatok függetlenek az esemény jellegétől és az egyes alakzatokhoz bizonyos hangulat társul, illetve, hogy mindez rendszerszerűen szerveződik a nyelvi tudásban. Továbbá arra is kerestem a választ, hogy milyen feltételei vannak annak, hogy a magyar nyelvi konvenció szerint valami alakzatként jelenjen meg az igék jelentésében, valamint arra, hogy hogyan kezelhető a hangulat mint jelentés-összetevő a többi jelentéskomponenssel való viszonyában.

A terminusok bevezetésével egyszerre a témában felmerülő kérdéseket és a problémás helyeket is igyekeztem érzékeltetni, valamint felvázolni azt a rendszert és módszert, amelyben a vizsgálatot elképzeltem, illetve végigvittem. Az adatok elemzése a következő eredményekhez vezetett:

Az (1–9) csoportbeli igék egy vonalszerű alakzat mentén kódolják az eseményt. Ez az alakzat ugyan mindig egy egy vonalban történő mozgásra utal, de több formája is lehet. Az adatok elemzésében igyekeztem szemléltetni a különböző formák közötti hasonlóságokat. Ez az alakzat kis intenzitással, lassúsággal és gyakran passzivitással társul. Felmerült az, hogy az alakzat nem része a társcelemeknek, tehát nem olyan viszony van az alakzat és a többi jelentéskomponens között, mint azt feltételeztem.

A (10–14)-es csoportokba sorolt igéinek alakzatát több elem, vagy mozzanat határozza meg. Ehhez az alakzathoz inkább nagy intenzitás társul. Kis intenzitást is több ige kódol, ellenben minden esetben kiugró az intenzitás, meghatározó eleme az adott ige jelentésszerkezetének és hangulatának. Itt látható a legjobban az, hogy a különböző események alakzata lehet azonos, tehát a hangulatalakzat független az események jellegétől.

A 'pillanatnyi' jelentésárnyalatot tartalmazó igék ((15–16) csoportok) jelentésszerkezetében ezzel a sajátos összetevővel kapcsolódik össze az alakzat és a hangulat is, itt tehát szorosan összefüggnek.

A „kusza” alakzatot kódoló igék ((17–19) csoportok) nagyrészt valamilyen tevékenységet fejeznek ki, de több hangutánzó ige is idekerült, mivel a kódolt alakzatok nagyjából megegyeznek.

Az igecsoportok alapján nyilvánvalóvá vált, hogy az alakzat nem minden esetben kapcsolódik a társcelekményhez, illetve az, hogy ugyanaz az alakzat különböző jellegű eseményekhez is tartozhat. Tehát nem igazolódott be az az elképzelés, miszerint az alakzat mint jelentéskomponens az összes hangulatfestő ige esetében azonos módon van jelen. A Leonard TALMY *alapesemény* és *társcelekmény* kifejezései csak az összetett helyváltoztatást kifejező igeik esetében különíthetők el egyértelműen. Ezeknél az igeiknél úgy tűnik, hogy az alakzat a többi jelentéskomponenstől (tehát a társcelekménytől) elkülönülve inkább az alapeseményhez kapcsolódik, és a hangulattal sincs szoros kapcsolatban. A többi ige esetében az alakzat szorosan összefügg az esemény hogyanjával. Tehát az alakzatok különbözőek abban a tekintetben, hogy a társcelekményhez tartoznak, vagy elkülönülnek attól.

Beigazolódott viszont az a feltevés, hogy az alakzatok függetlenek az esemény jellegétől. Ugyanaz az alakzat többféle eseménytípushoz is tartozhat. További kutatásra vár az, hogy melyik alakzat pontosan milyen jellegű eseményhez tartozik jellegzetesen.

Az alakzat és a hangulat összetevőkkel kapcsolatosan pedig arra jutottam, hogy egyes igeik esetében az alakzat mintegy meghatározza a hangulatot, tehát nem lehet a hangulatot az alakzat hiányában megragadni, míg másokban az alakzat inkább az alapeseményhez tartozik, a hangulat pedig a társcelekményekhez. Mindezek ellenére viszont nagy fokú az intenzitás, a hangulat és az alakzat közötti megfelelések aránya. A megfelelések azt bizonyítják, hogy a nyelvi konvenciónak része egy rendszer, amelyben az egymásnak megfelelő elemek összekapcsolódnak más hasonló elemekkel, tehát az igeik jelentésszerkezetére és az igeik a nyelvi rendszerbeli szerveződésére nagy mértékben jellemző a valencia. A beszélői-hallgatói értékelés a hangulatfestő igeik jelentés-összetevőinek szerveződését is alakítja.

További vizsgálatra vár az, hogy a nem hangulatfestő igeikben ugyanezek az alakzatok milyen mértékben jelennek meg, hogyan alakul ezeknek a jelentéskomponenseknek a szerveződése, és hogy általában milyen alakzatokat kódolunk a magyar igeikben. Egy ilyen átfogó vizsgálat nemcsak az alakzatok kódolására mutathatna rá, hanem a hangulatisággal kapcsolatosan is mondana valamit.

Szakirodalomjegyzék

ÉrtSz. – BÁRCZI Géza – ORSZÁGH László (főszerk.): *A magyar nyelv értelmező szótára 1–7*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959–1962.

GOMBOS Erika 2009. *A magyar mozgásigék kognitív szemantikai vizsgálata*. Szakdolgozat. Kolozsvár.

SZILÁGYI N. Sándor 1996. *Hogyan teremtsünk világot? Rávezetés a nyelvi világ vizsgálatára*. Erdélyi Tankönyvtanács, Kolozsvár.

SZILÁGYI N. Sándor 2013. *A mi szabálytalan nyelvünk*. Kézirat. Kolozsvár.

SZILÁGYI N. Sándor 2012. *Jelek és szimbólumok* (Multimédias könyv). Forrás: http://mnytud.arts.klte.hu/szilagy/szimp_embertud/index.html (2014. április 18.).

TALMY, Leonard 2000. *Toward a Cognitive Semantics II. Typology and Process in Concept Structuring*. Massachusetts Institute of Technology.